Qarabağın dünya şöhrətli Azıx və Tağlar paleolit düşərgələri

1953-cü ildə respublikamızda aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı paleolit dövrünə aid ilk düşərgə M.M.Hüseynov və S.M.Zamyatninin rəhbərliyi altında Qazax rayonunun Damcılı ərazisindən qeydə alınmışdır.

1956-58-ci illərdə Akademiyanın Tarix Muzeyinin Paleolit arxeoloji ekspedisiyası M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Damcılı mağarasında apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı neolit, mezolit və mustye mədəniyyətlərinə aid maddi mədəniyyət qalıqları və ibtidai insanların ovladıqları heyvanların sümükləri qeydə alınmışdır. 1958-ci ildə paleolit arxeoloji ekspedisiyası Qazax rayonu ərazisində apardığı arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı Daşsalahlı mağara düşərgəsini qeydə alaraq orada tədqiqat işləri aparmışdır. Daşsalahlı düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı mustye mədəniyyətinə aid 300-dən artıq daş məmulatı və yüzlərlə ovlanmış heyvan sümüklərinin qalıqları tapılmışdır.

Damcılı və Daşsalahlı paleolit düşərgələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış maddi-mədəniyyət qalıqları əsasında respublikamızın ərazisində paleolit dövrü insanlarının məskunlaşması elmi əsaslarla sübuta yetirildi.

1960-cı ilin iyul ayında AMEA Tarix İnstitutunun Paleolit arxeoloji ekspedisiyası M.Hüseynovun rəhbərliyi altında ölkəmizin ən səfalı guşələrindən biri olan Qarabağın Quruçay və Köndələnçay sahillərində arxeoloji kəşfiyyat işlərinə başlamışdır. Arxeoloji kəşfiyyat işinin əsas məqsədi bu ərazidə paleolit dövrü yaşayış məskənlərini müəyyən etmək və həmin abidələrdə arxeoloji qazıntı işləri aparmaqdan ibarət olmuşdur. Arxeoloji ekspedisiyanın kəşfiyyat işləri bir neçə gün ərzində uğurlu nəticə ilə qeydə alındı. Quruçayın sol sahilində 1960-cı ilin iyulun 5-də aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı Azıx mağara düşərgəsi qeydə alındı. Azıx mağara düşərgəsi Quruçayın sol sahilində Füzuli şəhərindən 16 km şimal-qərbdə, dəniz səviyyəsindən 900 m yüksəklikdə yerləşir. Bundan bir neçə gün sonra Azıx düşərgəsindən bir neçə km aralıda çoxtəbəqəli Tağlar düşərgəsi qeydə alındı. Həmin tarixdən bu günə qədər 60 il vaxt keçmişdir. Ötən müddət ərzində Azıx və Tağlar paleolit düşərgələrində aparılan kompleks elmi tədqiqat işləri zamanı arxeologiya, paleontologiya, stratiqrafiya, paleoantropologiya, paleocoğrafiya, paleogeomorfologiya və digər elm sahələrinə aid zəngin maddi-mədəniyyət qalıqları tapılaraq alimlərimiz tərəfindən tədqiq olunmuşdur.

Azıx və Tağlar paleolit düşərgələrində aparılan kompleks tədqiqatlar zamanı müəyyən edilib ki, Qarabağın dağlıq ərazisində ən qədim zamanlardan etibarən təbii karst mağaraları mövcud olmuşdur. Məhz buna görə də Qarabağın dağlıq ərazisində ibtidai insanların məskunlaşması üçün əlverişli təbii-coğrafi şərait olduğu üçün diyarımızın ilk sakinləri Azıx və Tağlar düşərgələrində məskunlaşmağa başlamışlar. Paleolit arxeoloji ekspedisiyasının Qarabağ ərazisində apardığı kompleks elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, hələ ən qədim zamanlardan etibarən Quruçay və Köndələnçay vadilərində canlı həyatın inkişafı üçün əlverişli şərait olmuşdur. Alimlərin apardıqları kompleks tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, hələ 2-3 milyon il bundan əvvəl Qarabağın Quruçay və Köndələnçay vadilərində mülayim iqlim şəraitində

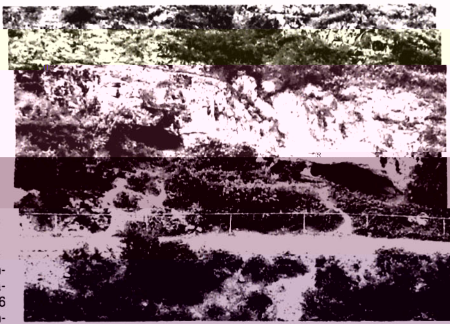

yaşayan çoxsaylı heyvan və quşlar yaşamışdır. Eyni zamanda Quruçay vadisi Azıx və Tağlar paleolit düşərgələri yerləşən ərazilərdən ibtidai insanlar əmək alətləri hazırlamaq üçün xammal mənbəyi kimi istifadə etmişlər. Quruçay və Köndələnçay vadilərində və həmçinin Tuğ çökəkliyində kvars, kvarsit, bazalt, felzit, yaşma, çaxmaq, dəvəgözü və digər daş növləri mövcud olmuşdur. Ölkəmizin ilk sakinləri qeyd olunan daşlardan özlərinə əmək alətləri hazırlamağa başlamışlar.

1960-1964-cü illərin yay mövsümündə Azıx paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı düşərgənin çöküntülərində 6 təbəqə qeydə alınaraq tədqiq olunmuşdur. Düşərgənin I və II təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı orta əsrlər, tunc və eneolit dövrünə aid III təbəqədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı mustye mədəniyyətinə aid, V təbəqədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı orta və son aşel mədəniyyətinə aid, VI təbəqədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı isə qədim aşel mədəniyyətinə aid əmək alətləri və ovlanmış heyvan sümüklərinin qalıqları tapılmışdır. Düşərgənin IV təbəqəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı isə heç bir maddi-mədəniyyət qalıqları tapılmadığı üçün həmin IV təbəqə "lal təbəqə" adlandırılmışdır.

1965-ci ildə Azıx və Tağlar paleolit düşərgələrindən tapılmış arxeologiyanın müxtəlif dövrlərinə aid maddi-mədəniyyət qalıqlarının müstəsna elmi əhəmiyyətini nəzərə alan keçmiş SSRİ Elmlər Akademiyasının Arxeologiya İnstitutu SSRİ arxeoloq və etnoqrafların elmi konfransını Bakı şəhərində keçirməyi qərara almışdır. SSRİ arxeoloq və etnoqrafların Bakıda keçirilən elmi konfrans iştirakçıları çoxtəbəqəli Azıx və Tağlar paleolit düşərgələrindən tapılmış maddi-mədəniyyət qalıqları ilə yaxından tanış olmuş və bu düşərgələrin arxeoloji, paleontoloji tapıntılarının Cənubi Qafqaz, Yaxın Şərq və Azərbaycan ərazisində qədim insanların meydana gəlməsi, formalaşması və inkişaf etməsində düşərgələrdən tapılmış maddi-mədəniyyət qalıqlarının mühüm elmi əhəmiyyətə malik olmasını yekdilliklə qeyd etmişlər.

1968-ci ilin may-iyul aylarında paleolit arxeoloji ekspedisiyası Azıx paleolit düşərgəsində apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı düşərgənin V təbəqəsinin III layında əmək alətləri ilə birlikdə qədim insana məxsus çənə qeydə almışdır.

Professor D.Hacıyev tapılmış çənə üzərində uzun müddət elmi tədqiqat işləri aparmışdır. Azıxda aşkar olunmuş çənə ölkəmizin ərazisində ən qədim insan çənəsi olub, 30-35 yaşlı qadına məxsus olaraq, 400 min il bundan əvvəllər Azərbaycanın Qarabağ ərazisində yaşamışdır.

1973-1976, 1980-1982, 1984 və 1986-cı illərdə Azıx paleolit düşərgəsinin VI təbəqəsindən aşağıda yerləşən çöküntülərdə arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır. Aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində düşərgənin çöküntülərində daha dörd: VII-X təbəqələr qeydə alınmış və bunun nəticəsində Azıx paleolit düşərgəsində təbəqələrin sayı 10-a bərabər olmuşdur. Yeni tədqiqat sahəsində çöküntünün qalınlığı 14 m-ə bərabər olmuşdur.

Azıx paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 312 ədəd daş məmulatı və bir neçə ədəd ovlanmış heyvan sümüklərinin qalıqları tapılmışdır.

Azıx paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrindən tapılmış daş məmulatının özünəməxsus xüsusiyyətləri olması, Cənubi Qafqazın və dünyanın digər paleolit abidələrində belə alətlərin qeydə alınmadığı və əmək alətlərinin texniki-tipoloji cəhətləri nəzərə alınıb yeni aşkar olunmuş arxeoloji tapıntılara "Quruçay arxeoloji mədəniyyəti" adı verilmişdir.

2001-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda paleolit problemləri üzrə aparılan elmi tədqiqat işləri beynəlxalq xarakter almışdır. Çünki respublikamızın ərazisində qeydə alınmış maddi-mədəniyyət qalıqları qədim insanın meydana gəlməsi, inkişaf etməsi və formalaşmasının ayrı-ayrı mərhələlərini tədqiq etmək üçün müstəsna elmi əhəmiyyətə malikdir. Məhz buna görə də 2001-ci il iyulun 3-5 də Fransanın Totavel şəhərində keçirilən beynəlxalq elmi konfransda Azərbaycan, Fransa, İtaliya, İspaniya, Rusiya, Gürcüstan alimlərinin birgə hazırladıqları İNTAS-2000 proqramı qəbul olunmuşdur. Beynəlxalq İNTAS-2000 proqramına uyğun olaraq son 50 ildə Azərbaycan və Avropa ölkələri ərazisində olan paleolit düşərgələrindən tapılmış maddi-mədəniyyət qalıqları arxeologiya elminin son nailiyyətləri əsasında tədqiq olunmuş, paleolit dövründə yaşamış ibtidai insanların hazırladıqları əmək alətlərinin texniki və tipoloji xüsusiyyətləri, fauna qalıqları, stratiqrafiyası tədqiq olunmuş və neandertal tipli insanların inkişaf edib homo-sapiens, yəni, kamil insanlara çevrilməsinin elmi xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur.

Beynəlxalq İNTAS-2000 proqramında Qarabağın dünya şöhrətli Azıx və Tağlar paleolit düşərgələrinin, Naxçıvanın Qazma düşərgəsinin, Lerikin Buzeyir və Qazax rayonu ərazisində yerləşən Daşsalahlı və Damcılı paleolit düşərgələrindən tapılmış maddi mədəniyyət qalıqları tədqiq olunmuşdur. Beynəlxalq proqrama uyğun olaraq Avropa alimləri Ə.Q.Cəfərovun dəvəti əsasında 2002-ci il sentyabrın 7-dən oktyabrın 1-dək Bakıya gələrək ölkəmizin paleolit abidələrindən tapılmış maddi-mədəniyyət qalıqları ilə yaxından tanış olmuşlar.

Avropa alimlərindən Anri dö Lümley, Maria Antuanetta dö Lümley, David Lordkipanidze, Medeya Nioradze, Viktor Droniçov, Lyuba Qalavanova və digər alimlər Azərbaycanda daş dövrü üzrə aparılan elmi tədqiqat işlərinə yüksək qiymət vermiş və respublikamızın paleolit abidələrindən tapılmış maddi-mədəniyyət qalıqlarının ibtidai icma tarixinin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərini tədqiq etməkdə mühüm elmi əhəmiyyətə malik olduğunu yekdilliklə qeyd etmişlər.

Ə.Q.Cəfərovun 2001-2005-ci illərdə Avropa alimləri ilə birgə apardığı elmi tədqiqatlar çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsində ibtidai insanların məskunlaşma tarixinin 2,5 milyon ilə bərabər olması müəyyən olunmuşdur. Eyni zamanda Azıx paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrinin arxeoloji tapıntıları əsasında qeydə alınmış quruçay arxeoloji mədəniyyətinin Qafqaz və Yaxın şərqdə ən qədim arxeoloji mədəniyyət olması müəyyən edilmişdir.

Aparılan beynəlxalq arxeoloji tədqiqatlar zamanı çoxtəbəqəli Tağlar paleolit düşərgəsindən tapılmış arxeoloji və paleontoloji materiallar mustye mədəniyyətinə aid ən qədim tapıntılar olması və neandertal tipli insanların inkişaf edib homo-sapiens tipli insanlara çevrilməsi elmi faktlarla sübuta yetirilmişdir.

Təəssüf ki, bütün bu elmi faktlara baxmayaraq ermənilərə xidmət edən mürtəce qüvvələr 1999-cu ildən başlayaraq Azıx və Qarabağın digər abidələrində yırtıcı şəkildə qanunsuz arxeoloji qazıntılar aparır və Qarabağ abidələrinin tarixini saxtalaşdırmağa cəhd edərək dağıdıcı fəaliyyət göstərirlər.

Son 60 ildə Azərbaycan alimlərinin Qarabağ ərazisində apardıqları arxeoloji etnoqrafik, epiqrafik, paleocoğrafi, paleontoloji və paleoantropoloji elmi tədqiqatlar ən qədim zamanlardan - yəni, quruçay mədəniyyətindən başlamış Azərbaycan xalqının bu torpaqlarda yaşadığını, zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət yaratdığını elmi əsaslara sübuta yetirmiş və tarixi saxtalaşdırmağa cəhd edən erməni alimlərinin iddialarının tamamilə əsassız olduğunu göstərir. Azərbaycanın tarixi ərazisi olan Qarabağda müəyyən olunmuş quruçay, aşel, mustye, üst paleolit, mezolit, neolit və tunc dövrlərinin arxeoloji mədəniyyətləri bu diyarın qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olduğunu söyləməyə elmi əsaslar vermişdir. Ərazidə qeydə alınmış arxeoloji mədəniyyətlərdə varislik ənənələrinin olması elmi faktlarla sübuta yetirilmişdir.

Azıx paleolit düşərgəsindən tapılmış maddi-mədəniyyət qalıqları 1981-1982-ci illərdə Parisin İnsan muzeyində təşkil olunmuş "Avropanın ilk sakinləri" adlı sərgidə nümayiş etdirilmiş və orada düşərgə haqqında elmi məqalə çap olunmuşdur. Azərbaycan alimlərinin Azıx və Tağlar paleolit düşərgələrində apardıqları kompleks elmi tədqiqatlar əsasında 5 monoqrafiya, 7 kitab və 200-dən çox elmi məqalələr çap edilmişdir.

Son 60 ildə Azıx və Tağlar paleolit düşərgələrdən tapılmış maddi və mədəniyyət qalıqları dünya alimlərinin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Qarabağ ərazisi işğaldan azad olduqdan sonra orada yeni-yeni elmi araşdırma aparmaq alimlər qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir.

Əsədulla CƏFƏROV,
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun şöbə müdiri, tarix elmləri doktoru, professor